

Kísértések

Max Horkheimer
Theodor W. Adorno
A felvilágosodás
dialektikája

Filozófiai töredékek

ATLANTISZ
2011

A könyvben semmi lényegeset nem változtattunk a még a háború alatt lezárt szövegen. Egyedül *Az antiszemitizmus elemeinek* utolsó tézise pótlólagos betoldás.

1947. június

Max Horkheimer – Theodor W. Adorno

A FELVILÁGOSODÁS FOGALMA

A progrediáló gondolkodás átfogó értelmében vett felvilágosodásnak mindig is az volt a célja, hogy megszabadítsa az embereket a rettegéstől, és úrrá tegye őket. Ámde a teljesen felvilágosult föld a győzelmes balsors fényében ragyog. A felvilágosodás programja az volt, hogy föloldja a világot a varázslat alól. Szét akarta oszlatni a mítoszokat, és a tudás erejével akarta megdönteni a képzelődés hatalmát. Már Bacon, „a kísérleti filozófia atyja”¹ összegyűjtötte ennek motívumait. Megveti a tradíció követőit,

akik eleinte azt hiszik, hogy mások tudják, amit ők nem tudnak, aztán meg hogy ők maguk tudják, amit nem tudnak. Ám a könnyelműség, a képtelenség szemben érzett ellenszenv, a megfontolatlanlás a válaszadásban, a műveltséggel való kérkedés, az ellentmondástól való félelem, az elfogultság, a restség az önálló kutatásban, a szófétisizmus, a megtorpanás a pusztá részismereteknél: ezek és az effélék megakadályozták, hogy az emberi értelem boldog házasságra lépjen a dolgok természetével, s azt ehelyett üres fogalmakkal és céltalan kísérletekkel boronálták össze: könnyen elképzelhetjük egy ily dicső frigy gyümölcsét és későbbi leszármazottait. A sajtóprés, ez az otromba találmány; az ágyú, amely kézenfekvő találmány volt; az iránytű, melyet bizonyos mértékig már korábban is ismertek: micsoda változást idéztek elő - az egyik a tudományban, a másik a hadviselésben, a harmadik pedig a pénzügyekben, a kereskedelemben és a hajózásban! Pedig állítom, ezekre véletlenül bukkantunk csak. Egyszóval az ember fölénye a tudásban rejlik, kétség nem férhet hozzá. A tudás sok olyasmit tartogat, amit a királyok összes kincse sem vehet meg, ami fölött parancsaiknak nincs hatalmuk, amiről felderítők és hírhözök nem szolgálnak híradással, és forrásvidékére nem vitorlázhatnak el hajósaik és felfedezőik. Ma csak képzeletben uralkodunk a természetben, és alá vagyunk vetve kényszerének; ha azonban általa vezetnénk találmányainkban, akkor a gyakorlatban is parancsolnánk neki.²

¹ Voltaire: „Lettres philosophiques” XII., in: uő: *Oeuvres complètes*, XXII. k., Garnier, Párizs, 1879, 118. o.

² Francis Bacon: „Inpraise of Knowledge”, in: *Miscellaneous Tracts upon Human Philosophy. The Works of Francis Bacon*, I. k., Basil Montagu, London, 1825, 254. o. sk.

A matematikától való idegenkedése ellenére Bacon jól eltalálta az őt követő tudomány szellemét. Az emberi értelem és a dolgok természete között köttetett boldog házasság, amelyre gondolt, patriarchális frigy: a babonát legyőző értelemnek kell a varázslat alól föloldott természet fölött uralkodnia.³ A tudás, mely hatalom, nem ismer korlátokat sem a teremtmény leigázásában, sem abban, hogy a világ urainak kedvében járjon. Ahogy bármifajta cél érdekében szolgálatára áll a polgári gazdaságnak a gyárban és a csatatéren, úgy áll szolgálatára származásra való tekintet nélkül bárki vállalkozónak. A királyok sem rendelkeznek közvetlenebbül a technika fölött, mint a kereskedők: az éppoly demokratikus, mint az a gazdasági rendszer, amellyel együtt kifejlődik. A technika a lényege ennek a tudásnak. Nem fogalmakra és képekre tör, nem a belátás örömeire, hanem módszerre, mások munkájának kihasználására, tőkére. Az a sok minden, amit Bacon szerint még tartogat, ismét csak eszköz maga is: a rádió csak szublimált sajtó, a zuhanóbombázó hatékonyabb tüzéség, a távirányítás megbízhatóbb iránytű. Az emberek a természettől csak azt akarják megtanulni, miként használják föl arra, hogy őt magát és az embereket teljesen uralmuk alá hajtásák. Nem számít semmi más. A felvilágosodás, önmagával is kíméletlenül, saját öntudatának utolsó maradékát is fölémésztette. A mítoszok széttöréséhez csak az a gondolkodás elég erős, amelyik önmagán is erőszakot tesz. A győzelmes valóságérzék⁴ színe előtt még Bacon nominalista krédója is a metafizika gyanújába keverednék, és ugyanúgy hiúságnak ítéletnek, ahogy ő annak ítélte a skolasztikát. Hatalom és megismerés szinonimák.⁵ A megismerés mihaszna öröme Bacon és Luther szemében egyaránt ledérség. Nem az igazság ígerte kielégülés az érdekes, hanem a „művelet”, a hatékony eljárás; „a tudomány valódi

³ Patriarchális, tudniillik az értelem (*Verstand*) hímnemű, a természet (*Natur*) nőnemű a németben. – *A szerk.*

⁴ Tulajdonképpen tény-érzék (*Tatsachen-sinn*), talán utalásképpen Nietzsche: Az Antikrisztus, 59. §, Ictus, h. n., 1993, 96. o. (ford. Csejtei Dezső). – *A szerk.*

⁵ Vö. Bacon: *Novum Organum*, in: uő: i. m. XIV. k., 31. o.

célja és hivatása” nem a „plauzibilis, élvezetes, tiszteletet parancsoló vagy hatásos beszédben vagy a meggyőző érvekben rejlik, hanem az alkotásban és munkában, és az addig ismeretlen részletek föltárásában egy gazdagabb és értelmesebb élet kedvéért”.⁶ Ne legyen semmiféle titok, de ne létezzék a titok föltárulásának vágya se.

A világ föloldása a varázslat alól az animizmus kiirtása. Xenophanész gúnyt űz a különféle istenekből, mert teremtoikre, az emberekre hasonlítanak azok minden esetlegességével és pocsékságával egyetemben, a legújabb logika pedig hamis érméknek denuncálja a nyelv veretes kifejezéseit, amelyeket helyesebb volna semleges zsetonokkal helyettesíteni. A világ kaósszá válik, és a szintézis lesz a megmentője. Állítólag semmi különbség sincs a totemállat, a szellemlátó álmai és az abszolút eszme közt. Az újkori tudomány felé tartó úton az emberek lemondanak az értelemről. A fogalmat a formulával, az okot a szabályszerűséggel és valószínűséggel váltják föl. Az ok utolsó volt csak azoknak a filozófiai fogalmaknak a sorában, melyekkel a tudományos kritika megmérkőzött, tán mert a régi eszmék közül, mintegy a teremtő princípium legkésőbbi szekularizációjaként, egyedül ő kínálkozott föl a tudománynak. Szubsztancia és minőség, tevékenység és szenvedés, lét és létezés korszerű definíciója Bacon óta foglalkoztatta a filozófiát, de a tudomány elboldogult már efféle kategóriák nélkül is. Azok a régi metafizika-színház idolumaiként maradtak fenn, s már a maguk idején is a régmúlt lényegiségeinek és hatalmainak emlékművei voltak. Ennek a régmúltnak a számára értelmeződött és fonódott össze a mítoszokban élet és halál. A kategóriák, melyekben a nyugati filozófia az örök természeti rendet meghatározta, azt a helyet jelölték, amelyet egykor Oknosz és Perszephoné, Ariadne és Néreusz foglaltak el. A preszókratikus kozmológiák az átmenet pillanatát rögzítik. A természet őszanyagának tartott nedvesség, a szétválaszthatatlan, a levegő, a tűz éppohy racionalizált le-

⁶ Uő: *Valerius terminus, of the Interpretation of Natur*, i. m. I. k., 281. o.

csapódásai a mitikus szemléletnek. Ahogy a folyóból és földből való nemzés képzetei, melyek a Nílustól érkeztek a görögökhöz, hülozoista elvekké, elemekké lettek, úgy szellemült át teljesen a mitikus démonok burjánzó sokértelműsége az ontológiai lényegiségek pusztá formáivá. Platón eszméi révén végül még az Olümposz patriarchális isteneit is megragadja a filozófia logosza. A felvilágosodás azonban a metafizika platóni és arisztotelészi örökségében fölismerete a régi hatalmakat, és babonaként üldözte az univerzálék igazságigényét. Az általános fogalmak autoritásában még megpillantani vélte a félelmet azoktól a démonoktól, akiknek képmásával a mágikus rítusban befolyásolni próbálták az emberek a természetet. Ekkortól fogva az anyagon az őt irányító vagy benne rejlő erők, rejtett tulajdonságok illúziója nélkül kell majd uralkodni. Mindaz, ami nem akar igazodni a kiszámíthatóság és hasznosság mércéjéhez, gyanús a felvilágosodás szemében. Ha egyszer zavartalanul, külső elnyomástól nem gátoltan kibontakozhat, nincs többé megállás. Még saját, az emberi jogokról alkotott eszméi sem járnak jobban, mint a régebbi univerzálék. Minden szellemi ellenállás, melybe beleütközik, csupán erejét gyarapítja.⁷ Ami abból adódik, hogy a felvilágosodás önmagát ismeri föl még a mítoszokban is. Bármilyen mítoszra hivatkozzék is az ellenállás, már pusztán azzal, hogy ebben az ellentétben a mítoszok érvekké válnak, elismeri a bomlasztó racionalitásnak azt az elvét, melyet a felvilágosodásnak a szeméret vet. A felvilágosodás totalitárius.

A mítosz alapjának a felvilágosodás mindig az antropomorfizmust, a szubjektívnek a természetre való kivételét tekintette.⁸ A természetfeletti, a szellemek és démonok mind az ember tükörképei, aki hajlamos megriadni a természeti hatalmaktól. A sok mitikus alak a felvilágosodás szerint mind közös nevezőre hozható: a szubjektumra

⁷ Vö. Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A szellem fenomenológiája*, Akadémiai, Budapest, 1979, 295. o. skk. (ford. Szemere Samu).

⁸ Xenophánész, Montaigne, Hume, Feuerbach és Salomon Reinach ebben egyetértenek. Vö. Salomon Reinach: *Orpheus*, Heinemann-Putnam, London-New York, 1909, 6. o. skk. (ford. Florence Simmonds).

visszabonthatók. Oidipusz választát a szfinx rejtvényére, hogy tudniillik „az ember az”, a felvilágosodás megkülönböztetés nélkül, sztereotip útbaigazításként ismételteti, közönyösen aziránt, vajon valami objektív értelmet hordozó dologgal, egy rend körvonalával, a gonosz hatalmaktól való félelemmel vagy a megváltás reményével akadt-e dolga. Csak azt ismeri el létként és történésként, ami egységben megragadható: eszménye a rendszer, amelyből minden, de minden következik. Racionalista és empirista változatai ebben nem különböznek egymástól. Értelmezzék bár az egyes iskolák különbözőképp az axiómákat, az egységtudomány szerkezete mindig ugyanaz maradt. Az *una scientia universalis* baconi posztulátuma a kutatási területek minden pluralizmusa ellenére éppoly ellenséges az egyesíthetlennel, mint a leibnizi *mathesis universalis*⁹ az ugrással szemben. Az alakzatok sokasága a helyzetre és elrendezésre, a történelem a ténytörősegre, a dolgok az anyagra bontódnak vissza. A legmagasabb elvek és a megfigyelési tételek között az általánosság fokozatai révén Bacon szerint is egyértelmű logikai kapcsolatnak kell fönnállnia. De Maistre gúnyos megjegyzése szerint Bacon a „létra idolumának” (*une idole d'échelle*) hódol.¹⁰ Az egységesítés nagy iskolája a formális logika volt. A világ kiszámíthatóságának sémáját nyújtotta a felvilágosítóknak. Az eszmék és számok mitologizáló azonosítása Platón utolsó írásaiiban már kifecsegi minden demitologizálás vágyát: a szám lett a felvilágosodás kánonává. Ugyanazok az egyenletek uralkodnak a polgári igazságosságon és az árucserén.

Vajon az a szabály, hogy ha páratlant pároshoz adunk, az eredmény páratlan lesz, nem éppúgy az igazságosság alapelve-e, mint a matematikáé? S vajon nem áll-e fönn valódi egybevágás egyfelől a kölcsönös és kiegyenlítő igazságosság, másfelől a mértani és számtani arányok között?¹¹

⁹ Bacon: *De augmentis scientiarum*, in: uő: i. m. VIII. k., 152. o.

¹⁰ Joseph M. de Maistre: „Les soirées de Saint-Petersbourg”, 5ème entretien, in: uő: *Oeuvres complètes*, IV. k., Lyon, 1891, 256. o.

¹¹ Bacon: *Advancement of Learning*, in: uő: i. m. II. k., 126. o.

A polgári társadalomban az egyenérték uralkodik. Ő teszi összemérhetővé a különmeműt azáltal, hogy elvont mennyiségekre bontja vissza azt. A felvilágosodás számára látszattá válik minden, ami nem oldódik föl számokban, végső fokon az Egyben; a modern pozitívizmus az olyasmit a költészet körébe utalja. Az egység marad a jelző Parmenidésztől Russellig. Ragaszkodnak az istenek és minőségek szétzúzásához.

De a felvilágosodásnak áldozatul eső mítoszok már maguk is annak tulajdon termékei voltak. A történes tudományos kalkulációja érvényteleníti, ahogy a gondolat a mítoszokban egykor számot adott a történésről. A mítosz tudósítani kívánt, néven nevezni, elmesélni az eredetet: ezáltal azonban ábrázolni, rögzíteni, magyarázni is. A mítoszok följegyzésével és összegyűjtésével ez csak fölerősödött. A tudósításból igen korán tanítás lett. Minden rítus magában foglalja a történetet, de magában foglalja egy meghatározott, varázslattal befolyásolandó folyamatnak a képzetét is. A rituálénak ez a teoretikus eleme önállósult a népek legkorábbi eposzaiban. A mítoszok, melyeket a tragédiaírók készen találtak, már annak a fegyelemnek és hatalomnak a jegyében állnak, amelyet Bacon majd célként magasztal. A helyi szellemek és démonok helyébe az ég és annak hierarchiája lépett, a varázsló és a törzs igéző praktikáit a gondosan kiporciozott áldozat és a nem-szabadok parancsra végzett munkája váltotta föl. Az olümposzi istenségek már nem azonosak közvetlenül az elemekkel, csak utalnak rájuk. Homérosznál Zeusz a fényes ég ura, Apollón irányítja a napot, Hélios és Éosz már allegorikus alakokká színeződtek át. Az istenek elválnak az anyagoktól mint azok általános fogalmai. Ekkortól a lét széthullik a Logoszra, amely a filozófia haladásával monásszá, pusztá vonatkozási ponttá zsugorodik, valamint a rajta kívül eső dolgok és teremtmények tömegére. A saját létezésünk és a realitás egyetlen különbsége elnyeli az összes többit. A világ a különbségekre való tekintet nélkül az embernek rendelődik alá. Ebben megegyezik a zsidó teremtéstörténet és az olümposzi vallás.

[...] és uralkodják a tenger halain, az ég madarain, a barmokon, mind az egész földön, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon.¹²

Ó, Zeusz, Zeusz atyánk, te uralkodsz az égben, és átlátod az emberek tetteit, a galádakat és igazakat egyaránt, ahogy az állatok féktelenségét is, és becsületesség lakik a szívedben.¹³

Mert úgy van az, hogy az egyik azonnal bűnhődik, a másik később; és ha valaki mégis megmenekülne, és nem érné utol a fenyegető isteni végzés, az végül bizonyosan beteljesedik mégis, és ártatlanoknak kell bűnhődniük a tettért, akár a gyermekeknek, akár egy későbbi nemzedéknek.¹⁴

Az istenek előtt csak az áll meg, aki maradéktalanul aláveti magát a hatalmuknak. A szubjektum ébredésének ára a hatalomnak minden viszony alapelveként való elismerése. Ennek az észnek az egységével szemben az Isten és ember közt húzódó határ abba a jelentéktelenségbe süllyed, melyre az ész már a legkorábbi Homérosz-kritikák óta félreérthetetlenül utalt. A természet uraként a teremtő Isten és a rendező szellem hasonlítanak egymáshoz. Az ember Istenhez való hasonlatossága a létezés fölött érvényesülő szuverenitásában, az úr fölényes pillantásában, a kommandírozásban rejlik.

A mítosz felvilágosodásra vált, a természet pedig pusztá objektivitásra. Megnövekedett hatalmukért az emberek azzal fizetnek, hogy elidegenednek attól, ami fölött hatalmat gyakorolnak. A felvilágosodás úgy viszonyul a dolgokhoz, ahogy a diktátor az emberekhez. Annnyiban ismeri, amennyiben manipulálni tudja őket. A tudomány embere akkor ismeri a dolgot, ha elő tudja állítani őket. Ezáltal lesz magánvalóságuk számáralóság. Ebben az átalakulásban a dolgok lényege mindig azonosként, az uralom szubsztrátumaként lepleződik le. A természet egységét ez az azonosság konstituálja. A mágikus igézés ezt éppúgy nem előfeltételezte, ahogy nem előfel-

¹² 1Móz 26. (ford. Károli Gáspár).

¹³ Arkhilokhosz: 87. töredék, idézi Paul Deussen: *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, II. k., I. szakasz, Brockhaus, Lipcse, 1911, 18. o.

¹⁴ Szolón: 13., 25. skk. töredékek, idézi Deussen: i. m. 20. o.

tételezte a szubjektum egységét sem. A sámánok rítusai a szélhez, az esőhöz, a kígyóhoz folyamodtak, vagy a be-tegekben lakozó démonokhoz, nem anyagokhoz vagy példányokhoz. A mágiát űző szellem nem az egy és önmagával azonos szellem volt – változott, akárcsak a kultikus maszkok, amelyek a sokféle szellemhez szerettek volna hasonlítani. A mágia véres hamisság, ám benne az uralmat még nem tagadják le azzal, hogy tiszta igazság-gá transzformálva az áldozatul esett világ alapzatává tenék. A varázsló a démonokat utánozza; hogy megijeszze vagy meglágyítsa őket, fenyegető vagy gyengéd. Ha hivatása is az ismétlés, azért még nem nyilvánította önmagát a láthatatlan hatalom képmásának, mint a civilizált ember, akinél a szerény vadászmezők már egységes kozmosszá, a zsákmányolás összes lehetőségének a gyűjtőfogalmává zsgorodtak. Csak efféle képmásként tesz szert az ember az Én identitására, amelyet nem veszthet el a mással való azonosulásban, hanem amelyet egyszer s mindenkorra áthatolhatatlan maszkként vesz birtokba. A szellem azonossága és korrelátuma, a természet egysége az, aminek a minőségek gazdagsága áldozatul esik. A kvalitásaitól megfosztott természet a pusztá főlösztás kaotikus anyagává lesz, a mindenható Én pedig pusztá bírássá, absztrakt identitássá. A mágiában sajátos behelyettesíthetőség uralkodik. Ami az ellenség gerelyével, hajával, nevével történik, az vele magával esik meg; az isten helyett az áldozati állatot mérsárolják le. Az áldozat helyettesítése már egy lépés a diszkurzív logika felé. Ha a leány helyett fölajánlott szarvastehénnek vagy az elsőszülött helyett fölajánlott báránynak saját kvalitásokkal kellett is rendelkeznie, mégis mindegyikük már a nemet képviselte. Magukon viselték a példány tetszőlegességének a bélyegét. De a *hic et nunc* szentsége, annak a kiválasztottnak az egyszerűsége, akiben helyettesítője föloldódik, radikálisan megkülönbözteti őt, és a csere ellenére kicserélhetetlenné teszi. Ennek a tudomány véget vet. Benne nincs sajátos behelyettesíthetőség; ha áldozati állatok vannak is, nincs isten. A behelyettesíthetőség egyetemes kicserélhetőségbe csap át. Egy atomot nem

valaminek a képviselőjeként rombolnak szét, hanem az anyag mutatóanyagként, a kísérleti nyúl pedig nem helyettesítőként, hanem pusztá példányként félreismerve megy keresztül a laboratórium passióján. Minthogy a funkcionális tudományban a különbségek annyira cseppfolyósak, hogy minden alámerül az egyetlen anyagban, a tudományos tárgy megkövül, és az egykori merev rituálé hajlékonynak tűnik, hisz az egyik helyébe még a másikat állította. A mágia világa még olyan megkülönböztetéseket foglal magában, melyek mára még a nyelvi formákból is kivesztek.¹⁵ A létezők közt mutatkozó sokféle affinitást kizorítja az értelemadó szubjektum és az értelmetlen tárgy, a racionális jelentés és az esetleges jelentéshordozók között adódó egyetlen összefüggés. A mágikus fokon az álom és a kép nem a dolog pusztá jelének számított, hanem olyasminnek, amit a hasonlóság vagy a név összekapcsol magával a dologgal. Nem az intenció, hanem a rokonság viszonyában álltak egymással. A varázslás is célokra tör, akárcsak a tudomány, de mimézis útján, nem pedig az objektumtól való mind nagyobb distanciában követi céljait. Semmi esetre sem a „gondolatok mindenhatóságán” nyugszik, aminek a hitét a primitív ember állítólag ugyanúgy a magáénak mondhatná, mint a neurotikus;¹⁶ „a lelki folyamatok túlbecsülése a realitással szemben” nem létezhet ott, ahol gondolat és realitás még nem válik szét radikálisan. „A világ feletti uralkodás lehetőségébe vetett rendíthetetlen bizalom”,¹⁷ melyet Freud anakronisztikusan a varázslásnak tulajdonít, csak a dörzsöltebb tudománynak köszönhetően sajátja egy, a valósággal jobban számoló uralomnak. Hogy a varázsló helyhez kötött praktikáit fölváltsa a mindent átfogó ipari technika, ahhoz előbb arra volt szükség, hogy a gondolat önállósuljon az objektumokkal szemben, ahogy az aztán a realitásokhoz igazodó Énben le is zajlik.

¹⁵ Vö. pl. Robert Harry Lowie: *An Introduction to Cultural Anthropology*; Farrar & Rinehart, New York, 1940, 355. o. sk.

¹⁶ Vö. Sigmund Freud: *Totem és tabu*, Budapest, 1918, 93. skk. o. (ford. Pártos Zoltán).

¹⁷ I. m. 97. o.

A szoláris, patriarchális mítosz, amely nyelvileg kifejtett totalitásként igazságigényével háttérbe szorítja a régebbi mitikus hitet, a népi vallást, maga is felvilágosodás, mellyel a filozófiai felvilágosodás azonos szinten mérkőzhet meg. Csak azt kapja, amit megérdemel. Maga a mitológia indította útjára a felvilágosodás végtelen folyamatát, melyben minden egyes teoretikus nézet elkerülhetetlen szükségszerűséggel áldozatul esik annak a megsemmisítő kritikának, hogy tudniillik maga is csupán hit, míg csak animisztikus varázslattá nem váltak a szellem, az igazság, sőt a felvilágosodás fogalmai is. Annak a végzetes szükségszerűségnek az elve, amelybe a mítosz hősei belepusztultak, s amely logikus következetességgel bomlik ki a jóslatokból, a formális logika szigorúvá tisztulva nemcsak hogy uralkodik a nyugati filozófia valamennyi racionális rendszerében, hanem még a rendszereknek azt az egymásutánját is irányítja, amely az istenek hierarchiájával kezdődik, és a bálványok permanens alkonyában a feddhetetlenség hiányán érzett haragot hagyományozza át azonos tartalomként. Ahogy már a mítoszok végbeviszik a felvilágosodás dolgát, úgy bonyolódik bele a felvilágosodás minden lépésével egyre mélyebben a mitológiába. Minden anyagát a mítoszoktól kapja, csak hogy szétrombolja őket, és ítélkezőként maga is a mítosz bűvkörébe kerül. A sors és megtorlás folyamata elöl azzal próbál kitérni, hogy magán a folyamaton áll bosszút. A mítoszokban minden történésnek meg kell fizetnie azért, hogy megtörtént, ez így marad a felvilágosodásban is: a tény semmissé válik, alighogy megesett. A hatás és ellenhatás azonosságának tana az ismétlődés hatalmát restaurálta a létezés fölött, mikor pedig az emberek már rég elvetették azt az illúziót, hogy az ismétlés révén azonosulhatnak a megismételt létezéssel, s így vonhatják ki magukat annak hatalma alól. Minél inkább eltűnik azonban a mágikus illúzió, annál kérlelhetetlenebbül tartja fogva az embert – a törvényszerűség címszava alatt – az ismétlődés abban a körforgásban, melynek természetétörvénnyé tárgyiasításától az ember azt reméli, szabad szubjektum voltában biztosítva van. Az immanen-

cia, minden történés ismétlésként való magyarázatának elve, amelyet a felvilágosodás a mitikus képzelőerő ellenében képvisel, elve magának a mítosznak is. Az az unalmas bölcsesség, amely semmi újat nem enged meg a nap alatt, mert az értelmetlen játék kockáit már elvetették, a nagy gondolatokat már mind elgondolták, a lehetséges felfedezések előre mind megszerkeszthetők, az emberek pedig az alkalmazkodásnak köszönhető önfenntartásra vannak kárhoytatva – ez az unalmas bölcsesség tehát csupán azt a fantasztikus bölcsességet reprodukálja, amelyet elvet; a sors büntetését, amely sors a megtorlással szakadatlanul azt állítja helyre, ami mindig is volt. Ugyanazzá tétetik, ami mássá lenne. Ez a végzés méri ki kritikailag a lehetséges tapasztalat határait. Mindennek mindennel való azonosságát azzal fizeti meg az ember, hogy ugyanakkor semmi sem maradhat azonos önmagával. A felvilágosodás fölbomlasztja a régi egyenlőtlen jogtalanságát, a közvetlen uralmat, ám egyúttal örökkévalóvá is teszi azt az egyetemes közvetítésben, minden létezőnek minden létezőre vonatkoztatásában. Gondoskodik arról, amiért Kierkegaard magasztalja saját protestáns etikáját, s ami Héraklész mondanakörében is a mitikus erőszak egyik ősképeként van jelen: az összemérhetetlen kimetszéséről. Nemcsak a minőségek oldódnak föl a gondolatban, az emberek is – valódi – konformitásra kényszerülnek. Azért a jótéteményért, hogy a piac nem kíváncsi a születésre, a cserélő azzal fizetett, hogy már a születésekor neki adatott lehetőségeket is a piacon megvásárolható áru termelése modellálja a számára. Az emberek azért kaptak ajándékba saját, mindenki másétól különböző Ént, hogy csak annál biztosabban legyenek egyformák. Mivel azonban az Én sosem oldódott föl teljesen, a felvilágosodás még liberalisztikus periódusában is mindig rokonszenvet táplált a társadalmi kényszer iránt. A manipulált kollektivitás egysége az egyes egyén tagadásában áll; megcsúfolása ez annak a társadalomnak, amelyik képes lenne az embert egyénné tenni. A horda, amelynek neve kétségtelenül előfordul a Hitlerjugend szervezetében, nem a régi barbárságba való visz-

szaesés, hanem a represszív egalitás diadala, a jog egyenlőségének egyenlők által gyakorolt jogtalanságként való kibontakozása. A fasiszták talmi mítosza az őskor valódi mítoszaként lepleződik le, amennyiben a valódi látta a megtorlást, a hamis pedig vakon végrehajtja azt az áldozatokon. Minden kísérlet a természeti kényszer megtörésére azzal, hogy rátörünk a természetre, csak annál mélyebben süllyed az előbbibe. Az európai civilizáció ezt a pályát írta le. Az absztrakció, a felvilágosodás szerszáma úgy viszonyul a saját tárgyaihoz, miként a sors, amelynek fogalmát eltörlő: likvidációként. Az absztraktság nivelláló uralma alatt, mely a természetben mindent megismételhetővé tesz, és az iparé alatt, amelynek az absztrakció a természetet a keze alá igazította, a főlzabádított emberek végül azzá a „csapatá” váltak, amelyet Hegel¹⁸ a felvilágosodás hozadékának nevezett.

A szubjektum távolságtartása az objektumtól, az absztrakció feltétele, azon a dologtól való distancián alapszik, melyre az úr a neki alávetettek segítségével tesz szert. Homérosz dalai és a Rigvéda himnuszai a földesúri földtulajdonnak és a letelepedésnek abból az időszakából származnak, amikor egy harcias uralkodó nép telepedett rá a legyőzött őslakosság tömegeire.¹⁹ A legfőbb isten az istenek között ezzel a polgári világgal született meg, azzal, amelyikben a király a fegyveres nemesség vezéréként az alávetetteket röghöz kötötte, miközben orvosok, jósök, kézművesek, kereskedők gondoskodtak az érintkezésről. A nomadizálás végével a szilárd tulajdon alapzatán teremtődött meg a társadalmi rend. Uralom és munka kettéválnak. A tulajdonos, miként Odüsszeusz,

a távolból irányítja az ökörpásztorokból, juhászokból, kanászokból és szolgákból álló népes és gondosan tagolt személyzetet. Esténként, látva palotája ablakából, miként világítja be ezernyi tábortűz a földet,

¹⁸ Vö. Hegel: *A szellem fenomenológiája*, id. kiad. 295–300. o.

¹⁹ Vö. Willibald Kirfel: „Geschichte Indiens”, in: *Propyläen Weltgeschichte*, III. k., Propyläen Verlag, Berlin, 1932, 261. o. sk.; Gustave Glotz: *Histoire Grecque*, I. k., Presses universitaires de France, Párizs, 1938, 137. o. skk.

megnyugodva hajthatja álomra fejét: tudja, hogy jó szolgálai virrasztanak, és távol tartják a fenevadakat, elkergetik a tolvajokat a karámtól, melynek védelmére hivatottak.²⁰

A gondolat általánossága, ahogyan az a diszkurzív logikában kifejlődik, a fogalmak körében érvényre jutó uralom, a valóságos uralom fundamentumára épül. Abban, ahogy a fogalmi egység fölváltja a mágikus örökséget, a régi, diffúz elképzeléseket, az életnek a szabadok meghatározta, parancsokkal tagolt szerkezete fejeződik ki. A rendet és alárendelést a világ alávetéséből megtanuló Én az igazságot csakhamar általában is azonosította a diszponáló gondolkodással, melynek szilárd megkülönböztetései nélkül az igazság nem is létezhetnék. A mimetikus varázslattal azt a megismerést nyilvánította tabunak, amely valóban rátalál tárgyára. Gyűlöletet táplál a legyőzött régi világ képe és imaginárius boldogsága iránt. Az őslakosok kththonikus istenei abba a pokolba száműzetnek, amellyé a föld változik Indra és Zeusz nap- és fényvallásainak uralma alatt.

Menny és pokol azonban összefüggtek. Ahogy Zeusz nevéből az egymást nem kizáró kultuszokban egy alvilági istennek és a fény istenének egyaránt jutott,²¹ ahogy az olümposzi istenek sokféle kapcsolatot ápoltak a kththonikus istenekkel, a jó és rossz hatalmak, szerencse és balsors sem voltak egymástól egyértelműen elválasztva. Összefonódtak, mint keletkezés és elmúlás, élet és halál, nyár és tél. A görög vallás napfényes világában tovább él annak a vallási elvnek a homályos különválasztatlansága, amelyet az emberiség legrégebbi ismert stádiumaiban Manaként tiszteltek. Eredendően, differenciálatlanul ő minden ismeretlen, idegen; mindaz, ami transzcendálja a tapasztalat körét, amiben a dolgok többek eleve ismert létezésüknél. Amit a primitív ember eközben természet-fölköttiként megtapasztal, az semmiképp sem valami-

²⁰ Glotz: i. m. 140. o.

²¹ Vö. Kurt Eckermann: *Jahrbuch der Religionsgeschichte und Mythologie*, I. k., Halle, 1845, 245. o.; Otto Kern: *Die Religion der Griechen*, I. k., Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1926, 181. o. sk.

féle, a materiálissal szemben álló szellemi szubsztancia, inkább a természeti világ összefonódottsága, szemben egyes tagjaival. A rémület kiáltása, mellyel a szokatlant megtapasztalják, annak nevévé lesz. Az rögzíti az ismeretlen transzcendenciáját az ismerttel szemben, s vele a borzongást mint szentséget. A természet megkettőzése látszatra és lényegre, hatásra és erőre, az, ami mind a mítoszt, mind a tudományt egyáltalában lehetségessé teszi, az ember félelméből származik, a félelem kifejezése pedig magyarázattá lesz. Nem a lelket plántálják át a természetbe, ahogy a pszichologizmus el akarja hitetni; Mana, a mozgató szellem nem projekció, hanem a természet valóságos hatalmi fölényének visszhangja a vadak gyönge lelkében. Élő és élettelen kettészakítása, bizonyos helyek démonokkal és istennel való benépesítése voltaképp ebből a preanimizmusból származik. Ott rejlik benne már maga a szubjektum és objektum szétválasztása is. Ha a fát nem pusztán fának tekintik, hanem valami másnak a bizonyágaként, a Mana székhelyeként szólítják meg, akkor a nyelv azt az ellentmondást fogalmazza meg, hogy valami önmaga, s egyszersmind más, mint önmaga, azonos és nem-azonos.²² Az istenségnek köszönhetően lesz a nyelv tautológiából nyelvvé. A fogalom, melyet előszeretettel definiálnak az általa megragadott ismertetőjegyeinek összességével, kezdettől fogva inkább a dialektikus gondolkodás terméke volt, amelyben minden folyvást csak azáltal az, ami, hogy azzá lesz, ami nem. Ez volt annak az objektíváló meghatározásnak az ősfarmája, melyben kettévált fogalom és dolog, annak az ősfarmája, ami már a homéroszi eposzban is messzire jutott, és a modern pozitív tudományban éri el tetőpontját. Ám ez a dialektika tehetetlen marad, ameddig még a rémület kiáltásából bomlik ki, amely maga a megkettőződés, a rémület tautológiája. Az istenek nem

²² Hubert és Mauß így írják le a „szimpátia” és a „mimézi” képzet-tartalmát: „L'un est le tout, tout est dans l'un, la nature triomphe de la nature.” – Henri Hubert és Marsel Mauß: „Théorie générale de la Magie”, *L'Année sociologique*, 1902-1903, 100. o.

szabadíthatják meg az embert a félelemtől, melynek kővé dermedt hangjait saját nevükként viselik. A félelemtől hite szerint úgy szabadulhat meg az ember, ha már nem akad többé semmi ismeretlen. Ez szabja meg a demitologizálás pályáját, a felvilágosodását, amely egynek veszi az élő az élettellel, ahogy a mítosz az élettelen az élővel vette egynek. A felvilágosodás radikálissá vált, mitikus szorongás. Végső terméke, a pozitívizmus tiszta immanenciája sem egyéb, mint, ha tetszik, univerzálissá vált tabu. Odakünn már egyáltalán semminek sem szabad lennie, mert az odakünn pusztá képze mag a szorongás tulajdonképpeni forrása. Ha a primitív ember bosszúja az övéi egyike ellen elkövetett gyilkosságért olykor megfékezhető volt azzal, hogy a gyilkost saját családjába fogadta,²³ annak értelme is az idegen vérnek a sajátba való fölszippantása, az immanencia helyreállítása volt. A mitikus dualizmus nem vezet ki a létezés köréből. A Mana uralta világ, sőt az indiai és a görög mítosz világa is kiüttalan, és örökké ugyanaz. Minden születést halállal fizetünk meg, minden szerencsét szerencsétlenséggel. Az emberek és istenek megkísérelhetik, hogy a számukra kimért időben osztályrészüket más mértékhez igazítsák, mint amelyet a sors vak folyása megszab, de a létezés végül úrrá lesz fölöttük. Még a végzettől kicsikart igazságosság is magán viseli annak vonásait; megfelel annak a pillantásnak, melyet a szorongatottság és nyomorúság társadalmából környezetére vet a primitív, de a görög és barbár ember is. Ezért is számítanak bűn és bűnhődés, boldogság és boldogtalanság mind a mitikus, mind a felvilágosult igazságosság számára egyazon egyenlet két oldalának. Az igazságosság megszűnik a jogban. A sáman azt, ami veszélyes, annak tulajdon képével űzi el. Eszköze az egyenlőség. A civilizációban is ez szabályozza a büntetést és az érdemet. A mítoszok képzei is maradéktalanul visszavezethetők a természeti viszonyokra. Miként az ikrek csillagképe, a kettősség egyéb szimbólumaival

²³ Vö. Eduard Westermarck: *Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe*, I. k., 2. kiad., Klinckhardt, Lipcse, 1913, 402. o.

egyetemben, a természet elkerülhetetlen körforgására utal, s mint ahogy amannak az ősrégi jele a tojás szimbóluma, melyből a természet származott, úgy utal vissza a pusztára természetére a Zeusz kezében tartott mérleg is, az egész patriarchális világ igazságosságának jelképe. A káoszról a civilizációba tett lépés, ahol a természeti viszonyok már nem közvetlenül, hanem az emberek tudatán keresztül gyakorolják hatalmukat, mit sem változtatott az egyenlőség elvén. Sőt: az emberek éppen ezért a lépésért bűnhődtek annak az elvnek az imádatával, amelynek korábban annyira voltak alávetve csak, mint a többi teremtmény. Azelőtt a fétisek álltak az egyenlőség törvénye alatt. Most az egyenlőség maga vált fétissé. A Justitia szemét takaró kötés nemcsak arra utal, hogy a jogba nem szabad beleavatkozni, hanem hogy a jog nem a szabadságból származik.

A papok tanítása szimbolikus volt abban az értelemben, hogy benne jel és kép egybeestek. Amint a hieroglifák tanúsítják, a szó eredetileg a kép szerepét is betöltötte. Ez megőrződött a mítoszokban is. A mítoszok, ahogy a mágikus rítusok is, az önmagát ismétlő természetre utalnak. Az önmagát ismétlő természet a szimbolikusság lényege: olyan lét vagy történet, melyet épp azért képzelnek örökévalónak, mert a szimbólum kibomlásában mindig újra megtörtént eseménnyé kell lennie. Kimeríthetlenség, végtelen megújulás, a jelentett állandósága nemcsak attribútuma minden szimbólumnak, hanem tulajdonképpeni tartalma. A teremtésnek azok az ábrázolásai, melyekben a világ ősanányától, a tehéntől vagy a tojásból származik, szimbolikusak, ellentétben a zsidó genezissel. A régiek gúnyolódása a túlságosan is emberi isteneknek nem érinti a dolog magvát. Az istenek lényegét nem meríti ki az individualitásuk. Maradt még valami bennük a Manából: a természetet mint általános hatalmat testesítették meg. Preanimisztikus vonásaikkal átnyúlnak a felvilágosodásba. Az olümposzi *chronique scandaleuse* szégyenlős leple alatt már kifejlődött az az elemek keveredéséről, nyomásáról és ütközéséről szóló tan, amely hamarosan

tudományként rendezkedik be, és a mítoszokból fantazmagóriákat csinál. A tudomány és költészet sebészi szétválasztásával az általuk már kialakított munkamegosztás áterjed a nyelvre is. Jelként a szó a tudományhoz kerül; hangként, képként, tulajdonképpeni szóként fölosztatik a különböző művészetek között, anélkül hogy ezek összeadása mint szinesztézia vagy összművészet valaha is újból helyreállítható lenne. Jelként a nyelv kénytelen megadni magát a kalkulációnak, hogy megismerje a természetet; le kell tennie arról, hogy hasonlítson rá. Képként pedig képmássá kell lefokozódnia, hogy teljességgel természeté legyen, s le kell mondania arról, hogy azt megismerje. A felvilágosodás előrehaladtával csak az autentikus műalkotások voltak képesek kivonni magukat a kényszer alól, hogy pusztára imitációi legyenek annak, ami már amúgy is létezik. A művészet és tudomány szokásos antitézise, amely mint kultúrterületeket elszakítja őket egymástól, csak hogy mint kultúrterületeket közös igazgatás alá vonhassa őket, végül saját hajlandóságai révén ráveszi őket, hogy egymás szöges ellentéteiként egymásba tűnjenek át. A tudomány a neopozitivisták interpretációjában esztéticizmussá lesz, függetlenedett jelek rendszerévé, mentesen a rendszert transzcendáló bármilyen intenciótól: olyan játékká lesz, amilyennek a matematikusok régóta büszkén vallották saját tevékenységüket. Az integrális képmásszerűség művészeté viszont egészen a technikai részletekig menően a pozitivisták tudománnyal jegyezte el magát. Valóban ez a világ lesz újabb kiadásban, ideologikus megkettőzés, engedelmes reprodukció. Jel és kép szétválása elháríthatatlan. Ha azonban gyanútlan önelégültséggel még hiposztazáljuk is, mindkét izolált princípium az igazság lerombolásán dolgozik.

Az ezzel a szétválasztással megnyíló szakadékot a filozófia szemlélet és fogalom kettősségeként ragadta meg, és próbálta mindhiába föloldani; mi több, épp ennek kísérlete definiálja a filozófiát. A filozófia persze többnyire arra az oldalra áll, ahonnan a nevé is vette. Platón ugyanazzal a gesztussal száműzte a költészetet, mint a pozitívizmus az ideatant. Magasztalt művészetével, így Platón, Homérosz

nem szolgált sem nyilvános, sem magánjellegű reformokat; nem nyert háborút, nem is talált föl semmit. Nagyszámú követőjéről sem tudunk, akik tisztelték vagy szerették volna. A művészetnek előbb be kellene bizonyítania a hasznosságát.²⁴ Az utánzás Platónnál éppúgy megvetés tárgya, mint a zsidóknál. Az ész és a vallás megvetéssel és átokkal sújtja a varázslás princípiumát. Az még a létezés-től lemondó távolságban, azaz művészetként is nemtelen marad; csavargók, túlélő nomádok gyakorolják, akik nem találják honukat a letelepültek körében. A természetet immár nem hozzá való hasonulással kell befolyásolni, hanem munka által kell uralkodni fölötte. A műalkotásban még közös a mágiával, hogy saját, zárt világot tételez, távol a profán létezés-től. Ott sajátos törvények uralkodnak. Ahogy a varázsló a ceremónia során először is elhatárolta a környező világtól a szent erők játékának terét, úgy különül el minden műalkotásban is annak zárt köre a valóságtól. A befolyásolásról való lemondás, az, amiben eltér a művészet a mágikus szimpátiától, csak még szilárdabban rögzíti a mágikus örökséget. A tiszta képet szembe szögezi a testi létezéssel, amelynek elemeit megőrzi magában. A műalkotás értelmében, az esztétikai látszatban ott rejlik, hogy azzá váljék, amivé a primitív ember varázslata az új, szörnyű eseményt tette: az egész megjelenésévé a különösben. A műalkotás újra és újra véghezviszi azt a megkettőzést, melynek révén a dolog szellemivé lett, és a Mana megnyilvánulásaként jelent meg. Ez alkotja az auráját. A totalitás kifejezéseként a művészet az abszolútum méltóságára tart igényt. Ez olykor arra indította a filozófiát, hogy rangosabbnak ítélje a fogalmi gondolkodásnál. Schelling szerint a művészet ott kezdődik, ahol az embert tudása cserbenhagyja. Számára a művészet

a tudomány mintaképe, s a tudománynak még majd ezután kell eljutnia oda, ahol a művészet már ma tart.²⁵

²⁴ Vö. Platón: *Állam*, Tizedik könyv.

²⁵ Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: „Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie”, Fünfter Hauptabschnitt, in: uő: *Werke*, erste Abteilung, II. k., 623. o.

Tanítása értelmében a kép és jel szétválását „minden egyes művészi ábrázolás tökéletesen megszünteti”.²⁶ A polgári világ ritkán hajlott ekkora bizalomra a művészet iránt. Ahol korlátozta a tudást, rendszerint nem a művészetnek, hanem a hitnek akart helyet szorítani. Általa vélte az újabb korszak militáns vallásossága, Torquemada, Luther és Mohamed kicsikarhatni szellem és létezés megbékélését. De a hit privatív fogalom: hitként semmivé lesz, ha nem domborítja ki folyton a tudással való ellentétét vagy egyezését. Ha rászorul a tudás korlátozására, maga is korlátozott. Azért a protestantizmusban vállalt kísérletért, hogy az igazságnak a hit számára transzcendens elvét, mely nélkül az mégsem állhat fön, az ősidőkre emlékeztető módon közvetlenül a szóban magában találja meg, és ezzel visszaadja a szó jelképes hatalmát, a hit a szónak – és nem a szent szónak – való engedelmességgel fizetett. Ha a hit eltéphetetlenül a tudáshoz láncolódik, akár barátjaként, akár ellenségeként, a szétválás ellen folytatott harca csak állandósítja azt: fanatizmusa a hamisság bélyege, objektív beismerése annak, hogy aki csupán hisz, ezzel már nem is hisz. A rossz lelkiismeret a hit második természete. A szükségképpen hozzá tapadó fogyatékoságnak, annak a benne rejlő ellentmondásnak a titkos tudata, hogy foglalkozásával kell tegye a kiengesztelést, az ok, amiért a hívők tisztessége mindig is ingerlékeny és veszélyes volt. A tűz és kard, az ellenreformáció és reformáció rémtetteit nem a hit elvének túlhajtásaként, hanem megvalósításaként követték el. A hit mindegyre a világtörténet rendjéből valótlóság igényével nyilatkozik meg, mi több, az újkorban a világtörténet kedvelt eszközévé, különös cselévé is lesz, a világ történetévé, melynek parancsolni szeretne. Ám nemcsak a tizenharmadik század felvilágosodása föltartóztathatatlan, mint arról Hegel biztosította őt, hanem, mint azt Hegelnél senki nem tudta jobban, magának a gondolatnak a mozgása is az. Már a legalacsonyabb és még a legmagasabb rendű felismerés is tartalmazza az

²⁶ I. m. 626. o.

igazságtól való távolságának belátását, annak a belátását, ami az apologétát hazuggá avatja. A hit paradoxíája végül csalássá, a huszadik század mítoszává fajul, irracionálitása pedig racionális intézkedéssé a maradéktalanul felvilágosultak kezében, akik a társadalmat végképp a barbárságba taszítják.

Amint a nyelv belép a történelembe, mesterei mindjárt a papok és varázslók. Aki megsérti a szimbólumokat, az a földöntúli hatalmak nevében áldozatul esik a földi hatalmaknak, melyeknek képviselője a társadalom erre hivatott szerve. Hogy mi volt azelőtt, az a múlt ködébe vész. Az elborzadást, melyből a Mana megszületik, az etnológia tanúsága szerint már mindenütt legalábbis a törzs vénei szankcionálták. Az azonosítatlan, szétfolyó Manát az emberek teszik konzisztenssé, és erőszakosan materializálják. A varázslók hamarosan minden zugot a Mana kisugárzásaival népesítenek be, és a szakrális területek sokféleségéhez a szakrális rítusok sokféleségét rendelik. A szellemvilággal és annak sajátsgaival együtt kifejlesztik céhszerű tudásukat és hatalmukat. A szent lényeg átszáll a vele foglalkozó varázslókra is. Az első, nomád fokon a törzs tagjainak még megvan a maguk osztályrésze a természet menetének befolyásolásában. A vadakat a férfiak hajtják föl, a nők pedig a szigorú kommandó nélkül végezhető munkákról gondoskodnak. Meghatározhatatlan, mennyi erőszak szükségeltetett még ennek az oly egyszerű rendnek a megszokásához is. A világ már ekkor is a hatalom és a profanitás övezetére van fölösztva. A Mana megnyilatkozásaként már ekkor engedelmességet követelő normává emeltetik a természet menete. Míg azonban a nomád vadember minden alávetettsége dacára még részt vett az alávetettséget is korlátozó varázslatban, és maga is vadállatnak öltözött, hogy becserkésze a vadat, a későbbi korszakokban a szellemekkel való érintkezés és az alávetettség már az emberiség más-más osztályainak a jussa: a hatalom az egyik oldalon, a másikon az engedelmesség. A visszatérő, örökké egyforma természeti folyamatokat a munka ritmusaként verik bele az alávetettekbe, hol idegen törzsek,

hol saját törzsük klikkjei a buzogány és a furkósbot ütemére, amely ott visszhangzik máig a barbár dobszóban és a monoton rituálékban. A szimbólumok a fétis vonásait öltik magukra. A természet ismétlődése, az, amire utaltak, a továbbiakban a társadalmi kényszer általuk, e szimbólumok által reprezentált állandóságának bizonyul. A rögzült képpé tárgyiasult borzadás a privilegizáltak megszilárdult uralmának jelévé válik. Ahogy az uralom jelei maradnak az általános fogalmak is, ha lemondtak is minden képszerűségről. Még a tudomány deduktív formájában is a hierarchia és a kényszer tükröződik. Ahogy az első kategóriák a szervezett törzset és annak az egyén fölött élvezett hatalmát reprezentálták, úgy gyökerezik a fogalmak teljes logikai rendje, függőségük és összefonódásuk, átfogó és összefoglaló jellegük is a társadalmi valóság, a munkamegosztás megfelelő viszonyaiban.²⁷ Csak persze a gondolati formáknak ez a társadalmi karaktere nem a társadalmi szolidaritás kifejeződése, ahogy azt Durkheim tanítja, hanem társadalom és uralom áthatolhatatlan egységének tanúbizonysága. Az uralom fokozott konzisztenciát és erőt kölcsönöz annak a társadalmi egésznek, amelyben megveti a lábát. A munkamegosztás, mellyel az uralom társadalmilag kifejlődik, az uralom alá hajtott társadalmi egész önfenntartását szolgálja. Ezáltal viszont az egész mint olyan, a benne immanens ész tevékenysége szükségképp a partikularitás érvényre juttatójává válik. Az uralom az egyénnel mint általánosság, mint a valóságban megelevenedett ész lép szembe. A társadalom tagjainak hatalma, a társadalom tagjaiként nem lévén számukra más kiűt, a rájuk rótt munkamegosztásból adódóan újra és újra épp annak az egésznek a realizálásává összegződik, amelynek racionalitása ezáltal ismét csak megsokszorozódik. Amit a kevesek kezétől mindenkinek el kell szenvednie, az örökké az egyes ember sokak által való legyőzéseként játszódik le: a társadalom elnyomása mindig magán viseli a kollektivitás ál-

²⁷ Vö. Emile Durkheim: „De quelques formes primitives de classification”, *L'Année Sociologique*, 1903, 66. o. skk.

tal gyakorolt elnyomás vonásait is. A kollektivitás és az uralom egysége az, ami a gondolati formákban lecsapódik, nem pedig a közvetlen társadalmi általánosság, a szolidaritás. Azok a filozófiai fogalmak, melyekkel Platon és Arisztotelész a világot ábrázolták, az általános érvényesség igényével az általuk megalapozott viszonyokat emelték az igazi valóság rangjára. Ezek a fogalmak, miként Vico írja,²⁸ Athén piacteréről származtak; ugyanazzal a világossággal tükrözték vissza a fizika törvényeit, a teljes jogú polgárok egyenlőségét, mint a nők, gyermekek, rabszolgák alsóbbrendűségét. Maga a nyelv kölcsönözte a kimondott szónak, az uralom viszonyainak azt az általánosságot, melyre egy polgári társadalom érintkezési eszközeként szert tett. A metafizikai nyomaték, az eszmék és normák nyújtotta szankció csupán hiposztazálása volt annak a kíméletlenségnek és kizárólagosságnak, amelyet a fogalmaknak mindenütt magukra kellett öltetniük, ahol a nyelv a parancsolás feladatának végrehajtására egyesítette az uralmon lévők közösségét. A nyelv társadalmi hatalmának effajta támasztékaiként az eszmék a hatalom gyarapodásával mind fölöslegesebbekké váltak, és a tudomány nyelve megásta a sírjukat. A szuggesztívó, mely még őriz valamit a fétis irtózatából, nem a tudatos igazoláshoz tapadt. Kollektivitás és uralom egysége sokkal inkább az általánosságnak abban a formájában mutatkozik meg, melyet a rossz tartalom mind a metafizikai, mind a tudományos nyelvben fölölt. A metafizikai apológia legalább fogalom és valóság inkongruenciájával árulkodik a fennálló igazságtalanságról. A tudományos nyelv pártatlanságában viszont a hatalomtól megfosztottak végképp elvesztették képességüket önmaguk kifejezésére; csupán a fennálló találja meg benne a maga semleges jelét. Az ilyen semlegesség metafizikusabb a metafizikánál. A felvilágosodás végül nemcsak a szimbólumokat, hanem utódaikat, az általános fogalmakat is fölemész-

²⁸ Giambattista Vico: *Die neue Wissenschaft über die gemeinschaftliche Natur der Völker*, Allg. Verl.-Anst., München, 1924, 397. o. (ford. Erich Auerbach).

tette, és a metafizikából nem hagyott meg egyebet, mint az absztrakt félelmet attól a kollektívumtól, melyből fakadt. A fogalmak úgy vannak a felvilágosodással, mint a járadékosok az ipari trösztökkel: senki sem érezheti magát biztonságban. A logikai pozitívizmus még csak esélyt adott a valószínűségnek, az etnológiai pozitívizmus már a lényeggel azonosítja azt.

*Nos idées vagues de chance et de quintessence sont de pâles survivances de cette notion beaucoup plus riche*²⁹

- nevezetesen a mágikus szubsztanciának.

A felvilágosodás nominalizmusa megtorpan a *nomen*, a terjedelem nélküli, pontszerű fogalom, a tulajdonnév előtt. Hogy vajon a tulajdonnevek, mint azt egyesek állították,³⁰ eredetileg egyszersmind nemfogalmak is voltak-e, ma már nem deríthető ki bizonyosan; de egyelőre még nem osztják az utóbbiak sorsát. A Hume és Mach által tagadott énszubsztancia nem azonos a névvel. A zsidó vallás, ahol a patriarchátus eszméje a mítosz megsemmisítéséig hevül, az Isten nevének kiejtését sújtó tilalommal mégiscsak változatlanul elismeri név és lét kötelékét. A zsidóság varázslattól megfosztott világa a varázslást annak tagadása révén, Isten eszméjében engeszteli ki. A zsidó vallás nem tűr olyan szót, mely minden halandó kétségbeesésére vigaszt nyújtana. Reményét egyedül annak tilalmába veti, hogy az ember istenként forduljon a hamishoz, végtelennek tartsa a végest, igazságnak a hazugságot. A megmentés záloga az elfordulás minden olyan hittől, amely megmentőként lép föl, az örület denunciaciójában rejlik felismerés. A tagadás persze nem absztrakt. Minden pozitívitás különbséget nem ismerő elutasítása, a semmisség sztereotip formulája, ahogy a buddhizmus él vele, éppúgy túteszi magát az abszolútum megnevezésének tilalmán, mint ellentéte, a panteizmus, vagy

²⁹ A véletlenről és a lényegről alkotott bizonytalan eszméink csak sapadt árnyai ennek a sokkal gazdagabb fogalomnak. - Hubert-Mauß: i. m. 118. o.

³⁰ Vö. Ferdinand Tönnies: „Philosophische Terminologie“, in: *Psychologisch-soziologische Ansicht*, Lipcse, 1908, 31. o.

torzképe, a polgári szkepszis. A világnak mint semminek vagy mint mindenségnek a magyarázatai mitológiai, a megváltás garantált ösvényei pedig szublimált mágikus praktikák. Az eleve mindent tudás önelégültsége és a negatívitás megváltássá magasztosítása a csalással való szembeszegülés hamis formái. A kép jogát éppen tilalmának hű betartása menti meg. A tilalom betartását, ezt a „meghatározott tagadást”³¹ az absztrakt fogalom szuverenitása nem védelmezi meg úgy a kísértő szemlélettől, ahogy attól a szkepszis védve van, melynek számára egyaránt semmis az igaz és a hamis. A meghatározott tagadás, szemben a rigorizmussal, nem úgy veti el az abszolútum tökéletlen ábrázolásait, a bálványokat, hogy szembesíti őket az eszmével, amelynek nem tudnak megfelelni. A dialektika inkább írásként tár föl minden képet; megtanít arra, hogy a kép vonásaiból kiolvassuk hamisságának beismerését, megfosztva a hatalmától, és az igazságnak ajánlva őt. Ezáltal lesz több a nyelv puszta jelrendszernél. A meghatározott tagadás fogalmával Hegel egy olyan mozzanatot emelt ki, amely a felvilágosodást megkülönbözteti attól a pozitivistikus széthullástól, amelyhez azt pedig ő maga sorolta. Persze azzal, hogy a negáció összefolyamatának ismert eredményét, a rendszer és történelem totalitását végül mégiscsak abszolútummá emelte, megsértette a tilalmat, és maga is áldozatul esett a mitológiának.

Ez nemcsak Hegel filozófiájával, a kibomló gondolkodás apoteózisával esett meg, hanem magával a felvilágosodással is, azzal a józansággal, melyre hivatkozva különbnek vélte magát Hegelnél és általában a metafizikánál. Mert a felvilágosodás éppoly totalitárius, mint bármely rendszer. Hamissága nem az analitikus módszerben rejlik, mint azt romantikus ellenfelei kezdettől fogva a szemére vetették, nem az elemekhez való visszanyúlásban, a reflexió bomlasztó erejében, hanem abban, hogy számára eleve eldőlt a folyamat iránya. Amikor a matematikai eljárás során az ismeretlen egy egyenlet ismeretlen-

³¹ Vö. Hegel: *A szellem fenomenológiája*, id. kiad. 51. o.

jévé tesszük, ezzel, mielőtt még egyetlen értéket is megadnánk, már régtől ismertté bélyegezzük. A természet a kvantumelmélet előtt és után is az, ami matematikailag megragadható; és még ami nem illeszthető be, a fölledhatatlan és irracionális is matematikai teoreémakkal van körülsáncolva. A felvilágosodás azzal, hogy a következetesen matematizált világot eleve azonosítja az igazsággal, úgy véli, biztosította magát a mítosz visszatérése ellen. Egyenlőségjelet tesz gondolkodás és matematika közé. Ezzel az utóbbit mintegy szabadjárá engedí, abszolút instanciává emeli.

A végtelen *világot*, itt az *ideálítások világát* úgy fogják fel, mint amelynek tárgyai nem egyenként, tökéletlenül és úgyszólván végtelenül hozzáférhetők megismerésünk számára: az ésszerű, rendszerezetten egységes módszer – végtelenül előrehaladva – végül *mind egyik* tárgyat annak teljes magánvalóságában ragadja meg. [...] *A természet Galilei-féle matematizálásában* mármost, az új matematika irányítása alatt *maga a természet* válik ideállissá, modern kifejezéssel élve: matematikai halmazzá.³²

A gondolkodás magától zajló automatikus folyamattá dologiasul, buzgón majmolva a gépet, amelyet maga hoz létre, hogy az végül pótolhassa őt. A felvilágosodás félretolta a gondolkodás gondolásának klasszikus követelését³³ – Fichte filozófiája volt ennek radikális kibontása –, mert az eltérítene a praxis irányításának parancsától, holott annak Fichte is engedelmessé szándékozott. A matematikai eljárás mód mintegy a gondolat rituáléjává lett. Az axiomatikus önkorlátozás ellenére szükségszerűként és objektívként instaurálja önmagát; dologgá teszi a gondolkodást, szerszámmá, ahogy maga is nevezi. Ezzel a mimézissel azonban, melyben a gondolkodás azonosul a világgal, a tényszerű olyannyira egyedülivé vált, hogy még az istentagadás is a metafizikára kimondott ítélet hatálya alá esik. A pozitívizmus, elfoglalván a felvilágosult

³² Edmund Husserl: *Az európai tudományok válsága*, Atlantisz, Budapest, 1998, 40. o. sk. (ford. Berényi Gábor és Mezei Balázs).

³³ Vö. Arthur Schopenhauer: „Parerga und paralipomena”, II. k., 356. §, in: uő: *Werke*, szerk. Paul Deussen, V. k., 671. o.